

OSMANLI'DA RUMELİ'YE MEDENİYET, ANADOLU'YA MÜKELLEFİYET

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Osmanlı'da Rumeli'ye Medeniyet, Anadolu'ya Mükellefiyet başlıklı çalışma, imparatorluğun Anadolu ile Rumeli arasındaki yatırım, vergi, iskân ve kimlik siyasetini karşılaştırmalı biçimde inceler. Metin, "Osmanlı Türkleri küçümsediği için Anadolu'yu bilinçli olarak geri bıraktı" iddiasını bütünüyle doğrulamaz; fakat Anadolu'nun asker, vergi, tahıl, hayvan ve emek kaynağı olarak sistemli biçimde kullanıldığını gösterir. Rumeli'nin imarı, Balkan halklarına duyulan özel sevgiden çok fetihleri kalıcılaştırma, sınırları koruma, Avrupa ticaretine ulaşma ve askerî hareketliliği güvenceye alma ihtiyacından doğmuştur. Edirne, Selânik, Sofya, Filibe, Üsküp ve Saraybosna gibi şehirler bu nedenle stratejik merkezlere dönüşmüştür. Anadolu'da Bursa, Amasya, Tokat, Ankara, Konya ve başka şehirlerde külliye, bedestenler, hanlar, medreseler ve vakıf yapıları kurulmuş; ancak bu yatırımlar geniş kırsal nüfusu kapsayan dengeli bir kalkınma düzeni meydana getirmemiştir. Celâlî buhranı, ağır vergiler, savaşlar, kıtlık ve göçler Anadolu'nun üretim gücünü daha da zayıflatmıştır. "Etrâk-ı bî-idrâk" gibi ifadeler, Osmanlı seçkinlerinin özellikle köylü, göçebe ve merkezî denetime direnen Türkmenlere yönelik sınıfsal ve kültürel kibrini açığa çıkarır. Bununla birlikte devletin bütün siyasetini yalnız etnik Türk düşmanlığıyla açıklamak yetersizdir. Sonuçta Osmanlı, Anadolu'yu terk etmemiş; fakat onu halkının geleceğini kuracak bir vatan olarak değil, imparatorluğun devamını sağlayan güvenli bir iç kaynak havzası olarak değerlendirmiştir. XIX. yüzyılda demiryolları ve telgraf hatları da eşit refah amacıyla değil, askerî sevk, merkezî denetim, dış ticaret ve yabancı sermayenin çıkarları doğrultusunda şekillenmiştir. Çalışmanın temel hükmü, Anadolu'nun değersiz olmadığı; tersine vazgeçilmez görüldüğü için sürekli tüketildiğidir. Rumeli'ye yönelen medeniyet yatırımları ile Anadolu'ya yüklenen mükellefiyetler, aynı imparatorluk aklının birbirini tamamlayan iki yüzünü oluşturmuştur. İmar vardır, fakat adalet ve bütünlüklü kalkınma yoktur; ihtişamın bedelini taşra insanı uzun süre ödemiştir.

1

I. İddianın Anatomisi: Osmanlı Anadolu'yu Gerçekten İhmal Etti mi?

Osmanlı Devleti'nin Anadolu'ya yatırım yapmadığı, buna karşılık Balkanları imar ettiği ve bu farklılığın temelinde Türklerin saray nezdinde değersiz görülmesi bulunduğu iddiası, Türkiye'nin tarih tartışmalarında sık sık tekrarlanan sert hükümlerden biridir. Bu hüküm bütünüyle uydurma değildir; fakat ham hâliyle kullanıldığında tarihî gerçekliği açıklamaktan çok öfkeyi örgütler. Çünkü altı asırlık bir imparatorluğu, "Türkleri sevdi" veya "Türklerden nefret etti" biçimindeki iki kapılı bir mahkemede yargılamak mümkün değildir. Mesele, sevgi veya nefret psikolojisinden önce iktidarın coğrafyaya, nüfusa, vergiye, askere ve güvenliğe nasıl baktığı meselesidir.

Tartışma bugün üç ayrı anlatının çekişmesi altında yürür. Birinci anlatı, Osmanlı'yı Türk milletinin kendi devleti sayar ve Anadolu'daki yoksulluğu savaşlarla, dış müdahalelerle yahut imparatorluğun son dönemindeki çöküşle açıklar. İkinci anlatı, sarayın devşirme elitler aracılığıyla Türklüğü sistemli biçimde aşıladığını ve Anadolu'yu bilinçli olarak geri bıraktığını ileri sürer. Üçüncü anlatı ise meseleyi etnik sevgiden

çok imparatorluk ekonomisinin merkez-çevre ilişkileriyle açıklar. Ciddi bir inceleme, bu üç anlatıdan birine sığınmak yerine her birini şehir, vergi, nüfus, vakıf, ulaşım ve güvenlik verileriyle sınamak zorundadır.

İlk olarak "Anadolu" denildiğinde hangi coğrafyanın ve hangi dönemin kastedildiği açıklanmalıdır. Osmanlı idarî düzeninde Anadolu, bugünkü Türkiye sınırlarının tamamını karşılayan sabit bir kavram değildi. Anadolu eyaleti, XIV. yüzyılın sonlarında teşkilâtlandırılmış; merkezi önce Ankara, daha sonra Kütahya olmuştur. Karaman, Rum, Diyarbakır ve Erzurum gibi bölgeler ise farklı idarî birimler hâlinde yönetilmiştir. Dolayısıyla Konya'daki bir külliye, Tokat'taki bir bedesten veya Diyarbakır'daki bir köprü değerlendirilirken bunların hepsini tek bir idarî "Anadolu bütçesi" içinde düşünmek yanıltıcıdır.

İkinci mesele "yatırım" kavramıdır. Bugünün kalkınma devletinde yatırım; bütçe, sanayi, eğitim, sağlık, ulaşım ve bölgesel gelişme programlarıyla ölçülür. Osmanlı ise vatandaşlarının refahını eşitlemeyi amaçlayan modern bir sosyal devlet değildi. Yol, köprü, medrese, imaret, hastahane, hamam, çeşme ve çarşı gibi hizmetlerin önemli bir kısmı doğrudan merkezî hazine tarafından değil; hanedan mensupları, devlet adamları, askerî sınıf üyeleri, tüccarlar ve yerel ileri gelenlerin kurduğu vakıflar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Külliye yalnız ibadet mekânı değil, çevresinde mahalle ve pazar oluşturan şehirleşme çekirdekleriydi. Vakıf sistemi bu sebeple Osmanlı'daki imarın temel araçlarından biriydi.

Bu gerçek, "Anadolu'ya hiçbir şey yapılmadı" iddiasını daha başlangıçta tartışmalı hâle getirir. Bursa, Amasya, Manisa, Ankara, Tokat, Konya, Kayseri, Sivas ve başka birçok Anadolu şehrinde camiler, medreseler, bedestenler, hanlar, hamamlar ve vakıf yapıları kurulmuştur. Bedestenin Osmanlı şehirlerinde ticaret bölgesinin merkezini oluşturması, Anadolu şehirlerinin yalnızca köylü ve asker deposundan ibaret olmadığını gösterir. Ancak bu eserlerin varlığı, Anadolu'nun dengeli biçimde geliştirildiği anlamına da gelmez. Birkaç idarî veya ticarî merkezin imarı ile geniş kırsal nüfusun hayat şartları aynı şey değildir. Taş bir köprü, üzerinden geçen köylünün ağır vergi yükünü kendiliğinden hafifletmez; bir külliye de çevresindeki yüzlerce köyün üretim ve güvenlik sorunlarını ortadan kaldırmaz.

Rumeli'nin görünür biçimde imar edilmesi de doğrudan "Balkan halkları sevildi, Türkler horlandı" hükmüyle açıklanamaz. Rumeli, Osmanlı için sıradan bir dış bölge değil; fetihlerin ilerlediği, ordunun hareket ettiği, İstanbul'un Avrupa ile bağlantısının kurulduğu ve devletin rakip güçlerle yüzleştiği stratejik bir alandı. Edirne uzun süre başkentlik yapmış; Sofya, Filibe, Üsküp, Selânik ve Saraybosna gibi şehirler askerî, idarî ve ticarî düğüm noktalarına dönüşmüştür. Sofya'da arşiv kayıtlarıyla tespit edilen çok sayıdaki cami, medrese, mektep, zâviye, han, hamam ve imaret, bu yerleşme ve hâkimiyet siyasetinin açık göstergelerindendir. Rumeli'ye yapılan imar, yalnız oradaki Hristiyan nüfusa sunulmuş bir refah armağanı değildi; fethedilen alanı Osmanlılaştırmanın, Müslüman nüfusu yerleştirmenin, ticaret yollarını denetlemenin ve sınırı kalıcılaştırmanın aracıydı.

Fakat tarihî tartışmanın en tehlikeli tarafı, ayakta kalan yapılardan hareketle geçmiş yatırım miktarını ölçmektir. Balkanlardaki Osmanlı eserlerinin önemli bir kısmı millî devletler döneminde yok edilmiş; Anadolu'daki birçok eser ise savaşlar, depremler, yangınlar, ihmaller ve modern şehirleşme sırasında ortadan kaldırılmıştır. Sofya örneğinde, yüzlerce vakıf yapısından çok azının günümüze ulaşmış olması, bugünkü mimarî görüntünün geçmişin gerçek yoğunluğunu yansıtmadığını açıkça gösterir. Bu nedenle yalnız bina saymak yetmez; tahrir defterlerine, vakfiyelere, şer'iyye sicillerine, salnâmelere ve bütçe kayıtlarına bakmak gerekir.

Asıl soru şudur: Osmanlı, Anadolu'yu geliştirilmesi gereken ortak bir vatan olarak mı gördü, yoksa asker, vergi, tahıl ve hammadde sağlayan güvenli bir iç havza olarak mı kullandı? Bu çalışma, "Türk düşmanlığı" iddiasını peşinen kutsamayacak; fakat saray ve merkez bürokrasisinin Türkmen, Yörük ve köylü kitlelere yönelik küçümseyici, disipline edici tavrını da örtmeyecektir. Hükmü yapılardan önce kaynak akışına,

övgülerden önce vergi defterlerine, nostaljiden önce Anadolu insanının yaşadığı hayata bakarak verecektir. Çünkü imparatorluklar niyetlerini beyannâmelerle değil, yolların yönü, vergilerin ağırlığı ve insanların terk ettiği köylerle ele verir.

Filozof Kirpi: "Bir imparatorluğun kimi sevdiğini sarayının şiirinden değil, kimin sırtından geçindiğinden anlarsınız."

II. Bir İmparatorlukta "Yatırım" Ne Demektir?

Osmanlı'nın Anadolu'ya veya Rumeli'ye ne kadar yatırım yaptığını tartışmadan önce, "yatırım" kelimesini bugünkü anlamından kurtarmak gerekir. Modern devlet yatırım dediğinde bütçeden ayrılan ödenekleri, fabrikaları, karayollarını, okulları, hastahaneleri, elektrik şebekelerini ve bölgesel kalkınma programlarını düşünür. Osmanlı Devleti ise yurttaşlarının refahını eşitlemeyi amaçlayan bir kalkınma devleti değildi. Onun başlıca kaygısı üretimi bütünüyle dönüştürmek değil; verginin toplanmasını, ordunun hareketini, başkent beslenmesini, ticaret yollarının güvenliğini ve siyasî düzenin devamını sağlamaktı. Bu yüzden Osmanlı yatırımını ölçerken yalnız hazinenin bir yere ne kadar para harcadığına değil, o coğrafyanın hangi idarî ve askerî işleve bağlandığına bakmak gerekir.

Burada "yatırım"ı dört ayrı sınıfta ele almak daha sağlıklıdır. Birincisi üretici yatırımdır: Sulama, pazar, liman, yol ve güvenlik yoluyla iktisadî dolaşımı artıran düzenlemeler. İkincisi yeniden dağıtıcı yatırımdır: İmaret, medrese, dârüşşifâ ve sosyal yardım kurumları. Üçüncüsü zorlayıcı yatırımdır: Kale, garnizon, derbent, askerî yol ve vergi denetimi. Dördüncüsü ise sembolik yatırımdır: Fethedilen şehirlerde hükümdarlık kudretini görünür kılan camiler, külliye ve anıtsal yapılar. Aynı bina bu işlevlerin birkaçını birden taşıyabilirdi. Bir külliye yoksulu doyururken padişahın adını şehir hafızasına kazıyor, yeni bir mahalle oluşturuyor ve devletin meşruiyetini gündelik hayatın içine yerleştiriyordu.

Bu ayırım, Rumeli'deki yoğun imarın neden yalnız "hizmet" olarak okunamayacağını da gösterir. Yeni fethedilmiş bir şehirde kurulan han, hamam, zâviye ve çarşı; ticareti canlandırdığı kadar nüfusu yeniden düzenliyor, Müslüman yerleşimini teşvik ediyor ve siyasî hâkimiyeti kalıcılaştırıyordu. Anadolu'daki benzer yapılar ise çoğu zaman mevcut yolları, idarî merkezleri veya askerî geçiş hatlarını besliyordu. Böylece aynı mimarî araç, farklı coğrafyalarda farklı siyasî maksatlara bağlanabiliyordu.

Osmanlı düzeninde kamu hizmetlerinin önemli bir bölümü doğrudan merkezî bütçeden değil, vakıflar aracılığıyla yürütülüyordu. Cami, medrese, mektep, imaret, dârüşşifâ, hamam, çeşme, köprü, han ve kervansaray gibi yapılar çoğu zaman bir gelir kaynağına bağlanıyor; dükkân, tarla, değirmen, bağ, bahçe veya kira gelirleri bu kurumların devamlılığını sağlıyordu. İmaretler yalnız yoksullara yemek dağıtan aşevleri değildi; öğrencileri, görevlileri, yolcuları ve kimi zaman külliyenin bütün çalışanlarını besleyen geniş örgütlenmelerdi. Böylece vakıf, bugünkü belediye, sosyal yardım kurumu, okul idaresi ve sağlık hizmetinin bazı işlevlerini aynı anda üstlenebiliyordu.

Bu sistemin önemli bir sonucu vardı: Devlet, bir şehri imar ederken her zaman kendi kasasından bina yaptırmıyor; hanedan mensuplarını, vezirleri, ulemâyı, askerî görevlileri ve yerel zenginleri vakıf kurmaya teşvik ediyordu. Bu sebeple bir bölgede çok sayıda eser bulunması, yalnız devlet bütçesinin oraya aktığı anlamına gelmez. Aynı şekilde merkezî harcamaların düşük görünmesi de bölgenin bütünüyle ihmal edildiğini kanıtlamaz. Vakıf-külliye ilişkisi hem Anadolu'da hem Rumeli'de yeni mahalleler, pazarlar ve hizmet merkezleri meydana getirmiş; şehirlerin fizikî büyümesinde belirleyici olmuştur.

Osmanlı yatırım düzeninin ikinci ayağı tımar sistemiydi. Tımar, belirli vergi gelirlerinin bir sipahiye tahsis edilmesi karşılığında onun asker beslemesini ve bulunduğu bölgede idarî-askerî görevler üstlenmesini

sağlıyordu. Burada devlet, geliri önce hazineye toplayıp sonra taşraya harcamıyordu; taşradaki gelir kaynağını doğrudan askerî hizmete bağlıyordu. Bu sistem yol, okul veya hastahane inşa eden bir kalkınma modeli değildi; fakat kırsal düzenin korunması, askerî kapasitenin sürdürülmesi ve vergi akışının güvence altına alınması bakımından bir çeşit dolaylı kamu örgütlenmesiydi.

Üçüncü ayak menzil ve derbent teşkilâtlarıydı. Menziller devlet haberleşmesinin, elçilerin, orduların ve resmî görevlilerin konaklama noktalarıydı. Bu merkezlerde hayvan, yiyecek, barınma ve personel bulunduruluyor; giderlerin bir kısmı yerel vergilerden karşılanıyordu. Derbentler ise tehlikeli geçitleri ve ticaret yollarını koruyan küçük güvenlik yerleşmeleriydi. Bazıları han, cami, mektep ve dükkânlarıyla kasaba çekirdeğine dönüşüyor; ıssız alanların iskânâ açılmasına hizmet ediyordu. Dolayısıyla yol güvenliği, yalnız askerî bir tedbir değil, nüfus ve ticaret hareketini yönlendiren bir imar biçimiydi.

Fakat bütün bu kurumları romantikleştirmek büyük hata olur. Vakıflar hayır üretirken serveti belirli ailelerin ve zümrelerin denetiminde tutabiliyor; tımar köylünün refahından çok askerî düzeni gözetiyor; menzil giderleri çevredeki halkın omzuna yüklenebiliyor; iskân politikaları göçebe toplulukları zorla yerleşik hayata geçirmenin aracı olabiliyordu. Bir kurumun çeşme yaptırması, aynı kurumun içinde bulunduğu iktidar düzenini adaletli kılmaz. Osmanlı imarı çoğu zaman halkın ihtiyacından başlayıp devlete ulaşan bir plan değil, devletin ihtiyacından başlayıp halka kadar sızan bir düzendi.

Bu nedenle Anadolu ile Rumeli'yi karşılaştırırken “kaç cami yapıldı?” sorusu yetersizdir. Asıl ölçü şudur: Hangi yollar askerî ve ticarî sebeplerle açık tutuldu, hangi şehirler idarî merkez yapıldı, hangi nüfus yerinden edildi veya yerleştirildi, hangi bölgelerden ne kadar vergi ve asker çekildi, bu kaynakların ne kadarı yerel hayatın güvenliği ve refahı için geri döndü? Osmanlı yatırımının ahlâkî bilançosu taşların ihtişamında değil, taşların çevresinde yaşayan insanların hayatında aranmalıdır.

4

Filozof Kirpi: “İmparatorluk, yaptığı köprüyle övünür; tarih ise o köprüden kimin geçtiğini, geçiş parasını kimin ödediğini sorar.”

III. BÖLÜM

Rumeli Neden İmparatorluğun Gözbebeği Oldu?

Rumeli'nin Osmanlı tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu açıktır; fakat bu ayrıcalığı “Balkan halkları sevildi, Anadolu Türkleri horlandı” cümlesiyle açıklamak tarihî mekanizmayı görünmez kılar. Rumeli, Osmanlı için uzaktaki bir sömürge değil, devletin kuruluşundan kısa süre sonra siyasî ağırlık merkezlerinden birine dönüşen ana hâkimiyet sahasıydı. Osmanlılar XIV. yüzyılda Balkanlara geçtiklerinde yalnız toprak kazanmadılar; hanedanın büyümesini sağlayacak yeni vergi alanlarına, askerî güzergâhlara, verimli ovalara ve Avrupa içlerine açılan stratejik koridorlara ulaştılar. Edirne'nin başşehir yapılması, Rumeli'nin geçici bir fetih sahası değil, devletin gerçek yurtlarından biri olarak görüldüğünü gösteriyordu. Osmanlı hanedanının sarayları, askerî seçkinleri, uç beyleri ve büyük vakıfları giderek bu coğrafyada yoğunlaştı. Bu nedenle Rumeli'ye ayrılan kaynak, yalnız “başka kavimlere hizmet” değil, bizzat devletin kendi merkezini tahkim etme harcamasıydı.

Bunun ilk nedeni askerî coğrafyaydı. Osmanlı'nın Macaristan, Venedik, Avusturya ve Balkan beylikleriyle mücadelesi Rumeli üzerinden yürüyordu. İstanbul'dan Edirne'ye, oradan Filibe, Sofya, Niş ve Belgrad yönüne uzanan yollar yalnız ticaret hattı değildi; ordunun, topların, zahirenin ve devlet haberleşmesinin damarlarıydı. Bu güzergâhlar üzerindeki köprüler, hanlar, menziller, kaleler ve pazarlar halkın hayatını kolaylaştırır da öncelikle imparatorluğun hareket kabiliyetini güçlendiriyordu. Devletin sınırda yaptırdığı bir köprü, Anadolu'daki bir köylünün refahını yükseltmek için değil, ordunun Tuna'ya daha hızlı ulaşması için kurulmuş olabilirdi. İmarın görünen yüzü medeniyet, arka yüzü çoğu zaman lojistikti. Üstelik sınırın kaybedilme

ihtimali, merkezin dikkatini sürekli canlı tutuyordu. Anadolu'nun iç kesimleri çoğu dönemde elde tutulacağı varsayılan arka bölge iken Rumeli, her savaşta korunması gereken ön cepheydi.

İkinci neden iskândi. Osmanlı idaresi Anadolu'dan Rumeli'ye Yörük, Türkmen, çiftçi, zanaatkâr, derviş ve askerî topluluklar taşıdı. XV. yüzyıl tahrir kayıtlarında Trakya ve Meriç havzasındaki köy adlarının Kayı, Salurlu, Saruhanlı, Menteşeli ve Hamitli gibi Anadolu kökenli topluluklara işaret etmesi, yerleşmenin tesadüfi olmadığını gösterir. Bu nüfus hareketinin amacı yalnız Müslümanların sayısını artırmak değildi. Boş veya seyrek nüfuslu alanlar üretime açılıyor, yollar korunuyor, yeni vergi birimleri meydana getiriliyor ve askerî fetih demografik bir dayanağa kavuşturuluyordu. Dolayısıyla Rumeli'nin imarı, bir bakıma Anadolu insanının emeği ve nüfusu kullanılarak gerçekleştirildi. Anadolu'dan götürülen topluluklar için bu süreç her zaman gönüllü bir fırsat değildi; sürgün ve zorunlu iskân uygulamaları, hanedanın nüfusu bir üretim ve güvenlik aracı olarak gördüğünü de gösteriyordu.

Üçüncü neden şehirleri dönüştürme ihtiyacıydı. Edirne, Filibe, Üsküp, Sofya, Selânik ve Saraybosna gibi merkezlerde cami, mescit, zâviye, medrese, imaret, han, hamam, bedesten ve çeşmeler kurulması, yalnız dinî bir faaliyet değildi. Bu yapılar yeni mahalleler oluşturuyor, ticareti belirli merkezlerde topluyor, yolcuları ve yoksulları besliyor, devlet görevlileriyle yerel halk arasında sürekli bir temas alanı yaratıyordu. Edirne, Filibe ve Üsküp üzerine yapılan mimarî çalışmalar, Osmanlı idaresinin mevcut şehir dokusuna yalnız anıtsal yapılar eklemeyi, vakıf merkezli yeni kentsel odaklar meydana getirdiğini göstermektedir. Vakıflar aracılığıyla kurulan altyapı, Balkanlardaki fetihlerin yerleşik hâkimiyete dönüşmesinde ve Türk-İslâm kültürünün yayılmasında belirleyici rol oynadı.

Dördüncü neden iktisadî değerd. Selânik, Ege ve Avrupa bağlantılarıyla; Edirne ve Filibe, Meriç havzası ve kara ticaretiyle; Sofya ise Orta Avrupa'ya uzanan yolların kavşağı olmasıyla önem taşıyordu. Rumeli şehirlerine yapılan yatırımlar, Avrupa pazarlarından, limanlardan ve transit ticaretten gelir elde etmenin aracına dönüştü. Para vakıflarının Edirne, Filibe, Selânik ve Üsküp gibi şehirlerde yaygınlaşması, şehir ekonomisinin yalnız devlet yapılarıyla değil, kredi ve vakıf ağlarıyla da desteklendiğini gösterir. Ayrıca Balkan şehirlerinin çok dinli ve çok dilli nüfusu, zanaat, liman ticareti ve bölgesel mübadele bakımından devlete geniş bir gelir tabanı sunuyordu. İmparatorluk bu merkezlere yatırım yaparken yalnız ideoloji üretmiyor, gelir getiren dolaşımı da güvence altına alıyordu.

Fakat "Rumeli geliştirildi" cümlesi de dikkatle kullanılmalıdır. İmar bütün Balkan köylerine eşit biçimde dağılmadı; askerî yollar, sancak merkezleri, limanlar ve ticarî şehirler önceliklendirildi. Bir Selânik tüccarının imkânlarıyla dağ köyündeki Hristiyan veya Müslüman köylünün hayatı aynı değildi. Osmanlı'nın Rumeli siyaseti bir bölgesel kalkınma programından çok, stratejik düğüm noktalarını güçlendiren seçici bir imardı. Bu seçicilik, Anadolu'da da görülecek; fakat Rumeli'de fetihleri koruma zorunluluğu nedeniyle daha görünür ve daha yoğun hâle gelecekti.

Rumeli'nin gözbebeği olması, Türklerin değersiz görülmesinin tek başına kanıtı değildir. Tersine Balkanların iskânı büyük ölçüde Anadolu'dan taşınan Türk ve Türkmen nüfusla gerçekleştirildi. Ancak burada rahatsız edici bir çelişki vardır: Anadolu insanı imparatorluğun yeni coğrafyasını kurmak için yerinden edilmiş, asker yapılmış ve üreticiye dönüştürülmüş; Rumeli'de inşa edilen düzenin insan kaynağını sağlamıştır. Devlet Rumeli'ye taş, köprü ve vakıf götürürken, Anadolu'dan nüfus, vergi ve emek çekmiştir. Bu yüzden Rumeli'nin ihtişamı ile Anadolu'nun yorgunluğu birbirinden bağımsız iki hikâye değildir; aynı imparatorluk siyasetinin iki ayrı yüzüdür.

Filozof Kirpi: "İmparatorluk gözbebeğini ışıkla besler; fakat o ışığın yağını çoğu zaman görmediği taşradan çeker."

IV. Anadolu: İmparatorluğun Anavatanı mı, İnsan ve Vergi Deposu mu?

Osmanlı tarih anlatısında Anadolu çoğu zaman “kurucu yurt”, “devletin beşiği” veya “imparatorluğun ana gövdesi” olarak sunulur. Fakat imparatorlukların sevgi diliyle işleyip işlemediğine bakmak için methiyelere değil, kaynak akışına bakmak gerekir. Anadolu Osmanlı’ya yalnız toprak vermedi; asker, vergi, tahıl, koyun, at, maden, odun ve insan sağladı. Bu nedenle asıl soru, Anadolu’nun Osmanlı’nın anavatanı olup olmadığı değil, bu anavatanın devlet tarafından hangi işleve mahkûm edildiğidir. Anadolu bir siyasî merkez mi, yoksa merkezin ihtiyaçlarını karşılayan geniş bir iç havza mıydı?

Klasik Osmanlı düzeninde toplumun önemli bölümü vergi yükümlüsü reaya olarak tanımlanıyor; yönetici ve askerî zümre ise genel olarak vergiden muaf tutuluyordu. Tahrir sistemi, üretilebilir toprağı, hâneleri, ürünleri ve vergi kapasitesini kayıt altına alarak taşıyıcı devlet açısından okunabilir hâle getiriyordu. Vergi, yalnız malî bir gelir değil, nüfusu toprağı bağlamanın ve üretimi denetlemenin aracıydı. Osmanlı’nın Anadolu köylüsüne bakışında temel ölçü, onun etnik kimliğinden önce üretici ve vergi mükellefi olmasıydı. Ancak bu durum, köylünün Türk veya Türkmen oluşunun önemsiz olduğu anlamına gelmez; merkezî idareye direnç gösteren göçebe ve yarı göçebe topluluklar ayrıca disiplin sorunu olarak görülüyordu.

Anadolu’nun imparatorluk içindeki başlıca rollerinden biri ordunun beslenmesi ve seferlerin lojistiğiydi. Nüzûl, başlangıçta savaş zamanlarında ordunun ihtiyacı için hububat olarak alınan bir avârız yükümlülüğüydü; zamanla nakdî karşılığı da çevrildi. Avârız vergileri ise olağanüstü ihtiyaçlar için doğmuş, fakat savaşların ve malî baskının artmasıyla daha sık ve ağır biçimde uygulanmıştır. XVII. yüzyılda Anadolu eyaletindeki hânelerden nüzûl veya bedel karşılığı tahsilat yapılması, taşranın savaşın maliyetini doğrudan omuzladığını gösterir. Köylü yalnız ürün yetiştirmiyor; ordunun geçeceği yolu, taşıma hayvanını, zahireyi ve olağanüstü vergiyi de sağlıyordu.

6

İkinci büyük işlev İstanbul’un ve sarayın iâşesi idi. Başkent’in büyüyen nüfusu, saray mutfağı, askerî ocaklar ve bürokrasi, sürekli ve düzenli gıda akışını zorunlu kılıyordu. Bu ihtiyaç Bursa’dan, Batı Karadeniz’den, Tuna havzasından, Eflak-Boğdan’dan ve gerektiğinde Anadolu şehirlerinden karşılanıyordu. Saray mutfağının buğday ve diğer temel tüketim maddeleri, memurlar eliyle doğrudan üreticiden veya bölgesel pazarlardan toplanabiliyordu. Burada belirleyici olan üreticinin en yüksek kazancı değil, başkent’in kıtlık yaşamamasıydı. İâşe siyaseti, merkezin güvenliğini taşranın serbest ticaretinden daha değerli gören bir iktisadî akla dayanıyordu.

Bu düzen içinde Anadolu’ya hiçbir şey yapılmadığını söylemek doğru değildir. Şehirler, yollar, hanlar, vakıflar ve pazarlar kuruldu; güvenlik sağlandığı dönemlerde üretim ve ticaret gelişti. Fakat bu imar faaliyetleri çoğu zaman Anadolu insanının hayat kalitesini eşitleyen bir kalkınma anlayışından değil, vergi ve mal dolaşımını sürdürülebilir kılma ihtiyacından doğdu. Yol yapıldıysa ordu ve vergi daha hızlı hareket etsin, han kurulduysa ticaret ve resmî ulaşım kesilmesin, köprü inşa edildiyse devletin dolaşımı devam etsin diye yapılıyordu. Halk elbette bunlardan yararlanıyordu; fakat yatırımın ilk hareket noktası halkın refahı değil, imparatorluk düzeninin devamlılığıydı.

Bu noktada “dâhilî sömürge” kavramı cazip, fakat tehlikelidir. Çünkü Anadolu hukukî bakımdan imparatorluğun dışındaki fethedilmiş bir koloni değildi; hanedanın doğduğu, askerî ve dinî meşruiyetinin önemli bölümünü ürettiği merkezî coğrafyalardan biriydi. Buna rağmen bir bölgenin resmen merkez sayılması, onun iktisadî olarak merkezin ihtiyaçlarına tâbi kılınmadığı anlamına gelmez. Kaynağın çevreden başkente aktarılması, yerel üreticinin fiyat ve dolaşım imkânlarının sınırlandırılması ve taşranın savaş maliyetini taşıması, sömürgecilikle aynı olmayan fakat ona benzeyen bir iç eşitsizlik düzeni doğurabilir. Bu nedenle kavramı slogan değil, ölçme aracı olarak kullanmak gerekir.

Anadolu'nun ihmal edildiği iddiasının en güçlü tarafı burada belirir. Devlet, fethedilmesi ve elde tutulması gereken Rumeli'de şehirler kurmak, nüfus yerleştirmek ve askerî koridorları güçlendirmek zorundaydı. Anadolu'nun büyük bölümü ise elden çıkma ihtimali düşük, gerektiğinde zorla denetlenebilecek bir iç bölge olarak görülüyordu. Bu güven, paradoksal biçimde ilgisizliğe dönüşmüş olabilir. Kaybedilmesinden korkulan sınır bölgesi yatırım çekerken, kaybedilmeyeceği düşünülen iç bölge sürekli kaynak sağlamakla görevlendirilmiştir.

Fakat bu tabloyu doğrudan "Türk düşmanlığı" diye adlandırmak aceleciliktir. Anadolu'dan çekilen kaynaklar yalnız Türklerden değil, bölgede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim bütün reayadan tahsil ediliyordu. Üstelik Rumeli halkı da vergi, askerlik, iaşe ve savaş yüklerinden muaf değildi. Mesele etnik nefret kadar, hatta çoğu zaman ondan daha fazla, imparatorluğun üretici nüfusu araçsallaştıran sınıfsal ve siyasî mantığıdır. Osmanlı Anadolu'yu değersiz bulduğu için değil, fazla güvenilir ve sürekli kullanılabilir bulduğu için tüketmiş olabilir.

Anadolu bu bakımdan imparatorluğun kalbiydi; fakat kalp, bedenin en çok korunan değil, en çok çalıştırılan organıdır. Devlet ona hayatî olduğu için muhtaçtı, fakat tam da bu yüzden ondan sürekli kan çekti. Bu sebeple Anadolu'nun hikâyesi yalnız ihmalin değil, faydalı bulunduğu ölçüde sömürülmenin hikâyesidir.

Filozof Kirpi: "Bir iktidarın 'anavatan' dediği yer, bazen en çok sevdiği değil, en uzun süre yaşayabileceğine inandığı yerdir."

5. Anadolu'ya Hiç mi Yatırım Yapılmadı?

"Osmanlı Anadolu'ya hiçbir şey yapmadı" cümlesi, Anadolu'nun tarihî yoksulluğunu açıklamak bakımından güçlü bir öfke taşıyor; fakat kelimesi kelimesine doğru değildir. Osmanlı, Anadolu'da şehirler kurmuş, mevcut şehirleri büyütmüş, çarşılar, bedestenler, hanlar, hamamlar, medreseler, imaretler, köprüler ve külliyeler inşa etmiştir. Asıl sorun yatırımın yokluğu değil; yatırımların niteliği, dağılımı ve kimin ihtiyaçlarına göre yapıldığıdır. Birkaç merkezde yükselen görkemli yapılar, Anadolu'nun tamamının geliştiğini göstermez. Aynı şekilde kırsal yoksulluk da şehirlerde hiçbir iktisadî ve kültürel canlılık bulunmadığı anlamına gelmez.

Bursa bunun en açık örneğidir. Fetih sonrasında kale içine sıkışmış yerleşme, Orhan Gazi Külliyesi çevresinde doğuya doğru genişletilmiş; cami, medrese, imaret, han, hamam ve mektep yeni şehir dokusunun çekirdeğini oluşturmuştur. Emir Hanı zamanla Bursa çarşısının merkezlerinden biri hâline gelmiş, bedesten çevresinde gelişen Büyük Çarşı ise zanaatkârları, tüccarları ve çeşitli esnaf gruplarını bir araya getiren büyük bir ticaret alanına dönüşmüştür. Bursa örneği, Osmanlı'nın Anadolu'da yalnız dinî yapı değil, ticaret ve şehirleşme altyapısı da kurduğunu açıkça gösterir.

Amasya da "terk edilmiş Anadolu" tasvirine kolayca sığmaz. Şehir, şehzadelerin bulunduğu siyasî merkezlerden biri olmasının yanında medreseleri, camileri, imaretleri ve kültürel çevresiyle önem kazanmıştır. Kapı Ağası Medresesi gibi yapılar, Osmanlı dönemindeki eğitim yatırımlarının Anadolu'da da bulunduğunu gösterir. Nitekim Amasya, tarih boyunca "medreseler şehri" ve "Anadolu şehirlerinin incisi" gibi sıfatlarla anılmıştır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu ilginin bütün Anadolu'ya eşit biçimde dağılmamasıdır. Şehzade sancağı, ticaret merkezi veya askerî geçiş noktası olan yerler daha fazla eser ve kurum çekerken, yakınındaki köyler aynı gelişmeden sınırlı ölçüde yararlanabiliyordu.

Tokat'ın durumu da benzer bir seçici gelişmeyi gösterir. Anadolu'yu Karadeniz'e ve doğu-batı yollarına bağlayan konumu sayesinde şehirde hanlar, dükkânlar ve bedesten çevresinde yoğun bir ticarî doku oluşmuştur. Sulusokak'taki çarşılar ve XVI. yüzyıla tarihlenen bedesten, Tokat'ın yalnız vergi veren bir taşra kasabası olmadığını; üretim, depolama ve mübadelenin önemli merkezlerinden biri olduğunu ortaya koyar. Ankara'daki Mahmud Paşa Bedestenini de çevresinde hanlar ve çarşıların oluştuğu bir ticaret çekirdeği idi.

Bedestenler, değerli malların korunması kadar piyasanın örgütlenmesine ve şehir ekonomisinin belirli bir merkezde toplanmasına hizmet ediyordu.

Konya, Kayseri, Sivas, Manisa ve Diyarbakır gibi şehirlerde de vakıf ve külliye merkezli imar faaliyetleri görülür. Osmanlı şehirleşmesinde külliyeler yalnız yapı toplulukları değil; mahallenin yönünü belirleyen, çevresinde pazar, konut ve hizmet alanları oluşturan kentsel çekirdeklerdi. Vakıfların Anadolu şehirlerinin gelişmesine katkısı, eğitimin, ibadetin, ticaretin ve sosyal yardımın aynı mekânsal ağ içinde örgütlenmesini sağlıyordu. Bu durum, Osmanlı'nın Anadolu'ya tamamen sırt çevirdiği iddiasını çürütür. Fakat vakıf sistemi, modern anlamda herkese eşit ulaşan kamusal hizmet üretmiyordu; vakfın kurucusunun iradesine, gelir kaynaklarına ve siyasî merkezin önceliklerine bağlıydı.

Burada bir başka yanıltıcı nokta da Osmanlı eserleriyle Selçuklu ve beylik mirasının birbirine karışmasıdır. Konya, Kayseri, Sivas ve Amasya gibi şehirler Osmanlı'dan önce de güçlü medrese, kervansaray ve çarşı geleneklerine sahipti. Osmanlı bazı yerlerde yeni bir şehir kurmaktan çok mevcut altyapıyı devraldı, tamir etti, yeni vakıflarla genişletti veya kendi idarî ihtiyaçlarına uyarladı. Bu yüzden her eski yapıyı Osmanlı yatırımı saymak da Osmanlı döneminde ayakta tutulan bütün kurumları önceki hanedanlara bırakarak devleti bütünüyle görünmez kılmak da sağlıklı değildir.

Anadolu'daki yatırımın temel zaafı, mekânsal eşitsizlikti. Devlet; başkent olmuş, şehzade barındırmış, hac veya askerî yol üzerinde bulunmuş, limana ya da büyük pazarlara bağlanmış şehirleri destekledi. Buna karşılık binlerce köy, dağlık bölge ve tâli güzergâh güvenlik, ulaşım, eğitim ve sağlık bakımından dar imkânlarla yaşamaya devam etti. Külliye merkezli şehirleşme, merkezde bir medeniyet adası oluşturabiliyor; fakat bu adanın ışığı birkaç günlük mesafedeki köylere ulaşmıyordu. Osmanlı'nın taşra politikası, bütün ülkeyi eşit biçimde geliştirmekten çok stratejik düğüm noktalarını işler durumda tutmaya dayanıyordu.

8

Üstelik yapılan yatırımların önemli bir kısmı üreticinin bağımsız gücünü artırmaktan çok mevcut düzeni sürdürüyordu. Han ticareti kolaylaştırıyor, fakat köylünün vergi yükünü azaltmıyordu. Medrese eğitim veriyor, fakat bütün çocukları kapsayan bir okul sistemi kurmuyordu. İmaret yoksulu doyuruyor, fakat yoksulluğu üreten toprak ve vergi ilişkilerini değiştirmiyordu. Köprü yolculuğu mümkün kılıyor, fakat yolun hangi ürünü nereye taşıdığına devletin iâşe ve askerî ihtiyaçları karar veriyordu. Hayır kurumu, adaletsiz düzenin yarasını sarabiliyor; fakat yarayı açan düzeni ortadan kaldırıyordu.

Bu nedenle doğru hüküm şudur: Osmanlı Anadolu'ya yatırım yaptı; fakat Anadolu'yu dengeli, bütünlüklü ve halkın refahını merkeze alan bir kalkınma programıyla geliştirmede. Şehirleri seçti, koridorları güçlendirdi, ticareti ve devlet dolaşımını besledi; geniş kırsal alanları ise üretim, vergi ve asker kaynağı olarak bıraktı. Mesele taşın hiç konulmaması değil, taşın hangi şehre, hangi amaçla ve kimin faydası için konulduğudur.

Filozof Kirpi: "Bir şehirde yüz kubbe yükselirken yüz köy karanlıkta kalıyorsa, buna imar denebilir; fakat adalet denemez."

VI. Celâlî Yangını: Anadolu'nun Kalkınma Hafızasının Yıkılması

Anadolu'nun Osmanlı dönemindeki geri kalmışlığını yalnız "devlet yatırım yapmadı" cümlesiyle açıklamak eksik kalır. Çünkü XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ilk yarısına uzanan Celâlî buhranı, Anadolu'nun üretim gücünü, nüfus düzenini ve şehir-köy ilişkisini derinden sarstı. Bu dönem basit bir eşkıyalık dalgası değildi. Uzun savaşlar, ağırlaşan olağanüstü vergiler, para değerindeki bozulma, işsiz kalan silahlı gruplar, nüfus baskısı, kuraklık, kıtlık ve merkezî otoritenin zayıflaması aynı anda işledi. Sonuçta Anadolu, devlet ile isyancı arasında ezilen geniş bir toplumsal enkaza dönüştü.

Celâlî hareketlerinin en yıkıcı safhası, 1590'ların ortalarından 1610'a kadar uzanan dönemde yaşandı. Macaristan ve İran cephelerindeki savaşlar, hem hazineyi hem de insan kaynaklarını tüketti. Savaş zamanında sekban veya sarıca olarak silahlandırılan binlerce kişi barış dönemlerinde işsiz kaldı; bir kısmı yerel güç sahiplerinin, bir kısmı da Celâlî reislerinin çevresinde toplandı. Böylece köylü, yalnız devlet görevlisinin vergi talebiyle değil, silahlı grupların zorla yiyecek, para ve hayvan toplamasıyla da karşı karşıya kaldı. Araştırmalar, bu buhranın yalnız siyasî bir ayaklanma olmadığını; fiyat devrimi, kırsal çözülme ve askerî dönüşümle bağlantılı yapısal bir kriz olduğunu gösterir.

İklim şartları bu toplumsal kırılmayı daha da ağırlaştırdı. Küçük Buzul Çağı'nın soğuk ve kurak dönemleri, Anadolu'da hasatları düşürdü; kıtlık, hayvan kaybı ve gıda fiyatlarındaki yükseliş köylünün dayanma gücünü azalttı. İklim tek başına isyan üretmedi; fakat zaten savaş, vergi ve güvensizlik altında yaşayan toplumu kırılanlaştırdı. Sam White'in çalışması, aşırı soğuk ve kuraklığın Osmanlı iâşe ve iskân düzenini çözdüğünü, Celâlî hareketleriyle birleşerek nüfus, arazi kullanımı ve kırsal ekonomi üzerinde uzun süreli etkiler yarattığını gösterir.

Bu yıkımın en çarpıcı sonucu "Büyük Kaçgun" olarak bilinen kitlesel nüfus hareketiydi. Özellikle 1603-1608 arasında köylüler güvenli kasabalara, kalelere, dağlık alanlara veya başka bölgelere kaçtı; çok sayıda köy boşaldı ya da üretim kapasitesini kaybetti. İnsan toprağını terk edince yalnız vergi kaynağı ortadan kalkmadı; değirmen, sulama, hayvancılık, yerel pazar ve vakıf gelirleri de çöktü. Orta Anadolu vakıfları üzerine yapılan çalışmalar, bazı kurumların Celâlî buhranından sonra onlarca yıl toparlanamadığını, kimilerinin ise yalnız kısmen iyileşebildiğini ortaya koymaktadır.

Burada vakıf düzeninin kırılanlığı açıkça görülür. Bir medrese, imaret veya cami şehirde ayakta durabilmek için çoğu zaman köylerden gelen tahıl, kira ve vergi gelirlerine bağlıydı. Köy boşalınca vakıf gelir kaybetti; vakıf gelir kaybedince öğrenci, yoksul, yolcu ve görevli için verilen hizmetler azaldı. Böylece kırsal çöküş şehirdeki eğitim ve sosyal yardım kurumlarını da vurdu. Anadolu'nun kalkınma hafızası yalnız yakılan evlerde değil, gelirini kaybeden kurumlarda da yok oldu.

Devletin bu krize verdiği cevap ise çoğu zaman kalkınma değil, güvenlik merkezliydi. Celâlî reislerinin bir kısmı affedildi, bir kısmına görev verildi, bir kısmı askerî harekâtlarla bastırıldı. Fakat köylünün toprağa dönmesini sağlayacak güven, borç hafifletmesi, vergi düzenlemesi ve sürekli koruma aynı hızla kurulamadı. Kuyucu Murad Paşa'nın sert bastırma siyaseti ayaklanmaları dağıttı; ancak öldürülen veya kaçan nüfusu, terk edilen tarlayı ve bozulan yerel ekonomiyi kendiliğinden geri getirmede. Devlet düzeni yeniden kurmak isterken çoğu zaman düzenin kendisini, yani vergi akışını önceledi.

Bu felâketin etnik boyutu da dikkatle ele alınmalıdır. Celâlî yıkımı esas olarak Anadolu'da yaşandığı için büyük ölçüde Türk ve Türkmen köylüleri vurdu; fakat Ermeni ve başka yerel topluluklar da aynı şiddet, kıtlık ve göç dalgasından etkilendi. Dolayısıyla yaşananları doğrudan "Türklere karşı hazırlanmış bir imha siyaseti" olarak adlandırmak doğru değildir. Buna rağmen devletin kurucu insan kaynağı sayılan Anadolu Türk köylüsünü korumakta gösterdiği yetersizlik, Osmanlı'nın Türklüğü ne kadar kutsadığına dair sonraki romantik anlatıları ağır biçimde sarsar. Bir halkın adını savaş destanlarında yüceltmekle onun köyünü, ürününü ve çocuğunu korumak aynı şey değildir.

Rumeli ile karşılaştırıldığında fark daha da belirginleşir. Balkanlardaki sınır bölgeleri kaybedilme korkusuyla askerî ve idarî bakımdan sürekli gözetilirken, Anadolu'daki yıkım uzun süre bir iç güvenlik meselesi gibi ele alındı. Anadolu'nun merkeze yakın ve sadık kabul edilmesi, onun acısının daha kolay ertelenmesine yol açtı.

Bu nedenle "Anadolu'ya yatırım yapılmadığı için Celâlîler çıktı" demek de, "Celâlîler çıktığı için yatırım yapılamadı" demek de tek başına yeterli değildir. İhmal, ağır vergi ve güvensizlik isyanı besledi; isyan da nüfusu, üretimi ve kurumları yıkarak yeni yatırımların zeminini ortadan kaldırdı. Ortaya çıkan şey bir kısır

döngüydü: Devlet daha çok kaynak istedi, köylü daha az üretti; üretim düştükçe vergi baskısı arttı; baskı arttıkça insanlar kaçtı; insanlar kaçtıkça Anadolu daha da yoksullaştı.

Celâli buhranı, Osmanlı'nın Anadolu'ya bakışındaki temel kusuru görünür kıldı. Merkez, Anadolu'yu yaşayan bir toplum olarak değil, düzenli çalışması gereken bir tahsilat ve asker üretim makinesi olarak görüyordu. Makine bozulduğunda onu onarmak yerine çoğu zaman daha sert çevirdi. Bu yüzden Anadolu'nun geri kalmışlığı yalnız yapılmayan yolların değil, yakılan köylerin, kaçan insanların ve yeniden kurulmasına izin verilmeyen hayatların tarihidir.

Filozof Kirpi: "Bir devlet köylünün evini koruyamıyorsa, yaptırdığı saray kalkınmanın değil, ihmalin anıtıdır."

7. "Türk"e Bakış: Etrâk-ı Bî-idrâk, Türkmen ve Saraylı Kibri

Osmanlı'nın Türkleri küçümsemediği iddiasının en çok tekrarlanan delili, "Etrâk-ı bî-idrâk" sözüdür. İfade, "idraksiz Türkler" anlamına gelir ve bazı Osmanlı metinlerinde gerçekten kullanılmıştır. Fakat bu sözün bütün devletin resmî ve değişmez Türk tanımı olduğunu söylemek mümkün değildir. Kavramın geçtiği metinlerde "Türk", kimi zaman etnik bir topluluğu, kimi zaman göçebeyi, köylüyü, kaba taşralıyı veya merkezî otoriteye itaat etmeyen Türkmen grupları anlatır. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserleri üzerine yapılan ayrıntılı incelemeler de "Türk", "Türkmen" ve "Rûmî" kelimelerinin tek anlamlı olmadığını; bağlama göre olumlu, tarafsız veya küçümseyici biçimlerde kullanılabildiğini gösterir.

Bu ayrım, hakareti önemsizleştirmez. Tam tersine, Osmanlı seçkinlerinin kendi toplumlarının geniş kesimlerine nasıl baktığını daha açık hâle getirir. Saray ve bürokrasi için şehirli, eğitilmiş, edeb sahibi ve devlet hizmetine bağlı insan "makbul" sayılırken; göçebe, lehçesi farklı, vergiye dirençli ve yerleşik düzene girmeyen topluluk kolayca "kaba", "cahil" veya "fitneye yatkın" diye damgalanabiliyordu. Buradaki kibir yalnız etnik değildi; sınıfsal, kültürel ve siyasiydi. Fakat küçümsemenin kitlenin büyük kısmı Türk ve Türkmen olduğu için sınıfsal hakaret zamanla etnik bir yaraya da dönüştü.

"Türk" kelimesinin saray çevresinde her zaman şeref unvanı olarak kullanılmaması, Osmanlı hanedanının Türk kökenini bütünüyle reddettiği anlamına gelmez. Devletin dili Türkçeydi; Osmanlı Türkçesi resmî ve edebî dil hâline gelmiş, hanedan eski Türk, İran ve İslâm hükümdarlık geleneklerini birlikte kullanmıştı. Ancak "Türkçe konuşan devlet" ile "Türk millî devleti" aynı şey değildir. Osmanlı kendisini modern anlamda belirli bir etnik milletin siyasî örgütü olarak değil, hanedana bağlı çok dinli ve çok kavimli bir imparatorluk olarak kurdu. Bu nedenle saraya sadakat, hizmet ve dinî-siyasî aidiyet çoğu zaman etnik kökenden daha belirleyiciydi.

Bu noktada "Rûmî" ve "Osmanlı" kimlikleri ayrıca önemlidir. Eğitilmiş bir bürokrat kendisini doğrudan "Türk" diye tanımlamak yerine Rûm ülkesine, hanedana, mesleğine veya İslâm cemaatine bağlılığıyla ifade edebilirdi. Bu durum Türk kökeninin inkârı değil, erken modern imparatorluk dünyasında kimliklerin bugünkü milliyet kalıplarından farklı kurulmasıydı. Gelibolulu Mustafa Âlî örneğinde aynı yazarın bazen Türkleri eleştirip bazen Türkçe konuşan insanları daha geniş bir Rûmî aidiyet içinde değerlendirmesi, kavramların sabit bir etnik cetvel gibi işlemediğini gösterir. Bu yüzden XVI. yüzyıldaki her "Türk" kullanımını XX. yüzyıl milliyetçiliğinin aynasına tutmak anakronizmdir; fakat anakronizmden kaçınmak adına aşağılamayı örtmek de saray avukatlığıdır.

Daha önemlisi, hakaret dilinin yalnız bir kelimedenden ibaret olmamasıdır. Merkezî metinlerde göçebe toplulukların düzensiz, fitneci veya yönetilmesi güç olarak tasvir edilmesi, onların hareketliliğini ve üretim biçimlerini devletin yerleşik hayat ölçüsüne göre değersizleştiriyordu. Sorun çoğu zaman "Türk olmak" değil, merkez tarafından tanımlanan makbul Türk olmamaktı. İtaat eden sipahi, kâtip veya müderris

yükselebilirken; aynı dili konuşan göçebe topluluk sürgün, iskân ve sıkı vergi denetimiyle karşılaşabiliyordu. Böylece saray, Türklüğü bütünüyle reddetmiyor; onu sınıflandırıyor ve kendisine yararlı biçime sokuyordu.

Devşirme sistemi bu tartışmanın en hassas başlıklarından biridir. Hristiyan ailelerden alınan çocukların saray ve kapıkulu kurumlarında yetiştirilerek yüksek görevlere ulaşması, Türklerin bilinçli biçimde dışlandığı iddiasına delil olarak sunulur. Gerçekten de devşirme kökenli kişilerin askerî ve idarî makamlarda yükselmesi, hanedanın yerel Türk aristokrasisine bağımlı olmayan bir kul seçkinleri oluşturmasına hizmet etti. Fakat devşirilen çocukların Anadolu'daki Türk ailelerinin yanına verilerek Türkçe ve Türk-İslâm âdetlerini öğrenmeleri, sistemin Türk kültürünü dışlamadığını; onu hanedan hizmetine girişin eğitim aracı olarak kullandığını gösterir. Ayrıca devşirme, imparatorluğun bütün ömrü boyunca kesintisiz uygulanan tek yönetici yetiştirme yolu değildi.

Türkçe konuşan Müslümanların devlet aygıtından bütünüyle dışlandığı da söylenemez. İlmiye ve kalemiye sınıfları medrese, usta-çırak ve intisap yollarıyla yetişiyor; merkez ve taşradan gelen eğitilmiş gençlere bürokraside yükselme imkânı sağlıyordu. Tımarlı sipahiler, kadılar, müderrisler, kâtipler, yerel eşraf ve çok sayıda askerî görevli arasında Anadolu kökenli Müslümanlar bulunuyordu. Dolayısıyla "Osmanlı'da Türklerin hiçbir değeri ve yeri yoktu" hükmü tarihî tabloyu aşırı basitleştirir.

Asıl sertlik, Türkmen ve Yörük toplulukları merkezî denetime girmediğinde ortaya çıkıyordu. Osmanlı kayıtlarında farklı göçebe Türk toplulukları Yörük veya Türkmen adlarıyla sınıflandırılıyor; vergi, askerlik, iskân ve üretim yükümlülüklerine bağlanıyordu. Safevî hareketinin Anadolu Türkmenleri arasında destek bulması ise devletin bu topluluklara yönelik kuşkusunu daha da artırdı. Şah İsmâil'in askerî gücünün önemli kısmını Türkmenlerin oluşturması ve Safevî propagandasının Anadolu'ya yönelmesi, mezhebî ayrılığı bir güvenlik meselesine dönüştürdü. Böylece Türkmen, yalnız göçebe veya köylü değil, potansiyel Safevî taraftarı ve isyancı olarak da okunmaya başladı.

Sonuçta Osmanlı seçkinlerinin Türklere ilişkin tek ve değişmez bir nefret siyaseti yoktu. Fakat saray kültürünün köylüye, göçebeye ve taşralıya yönelttiği küçümseme gerçektir. Devlet Türkçeyi kullandı, Türk ve Türkmen insan gücünden beslendi, fakat aynı insanı saray terbiyesine girmediğinde kaba ve tehlikeli sayabildi. Burada etnik nefret kadar ağır bir mesele vardır: Kurucu toplumu kendi başına değerli görmek yerine, onu ancak vergi verdiği, asker olduğu ve itaat ettiği ölçüde makbul kabul etmek.

Filozof Kirpi: "Saray, halkın dilini konuşabilir; bu, halkın yüzüne baktığı anlamına gelmez."

8. Verginin Coğrafyası: Anadolu Verdi, Rumeli mi Aldı?

Anadolu'nun Osmanlı tarafından ihmal edildiği iddiası, yalnız yapılan eserlerin sayısı ile değil, toplanan kaynakların yönüyle sınanmalıdır. Bir bölgeden çok vergi alınması, o bölgenin mutlaka yoksullaştırıldığı anlamına gelmez; aynı şekilde çok sayıda cami, köprü veya han yapılması da o bölgenin refah içinde yaşadığını göstermez. Esas mesele, üretimden çekilen değer ile yerel hayata geri dönen güvenlik, altyapı, eğitim ve iktisadî imkânlar arasındaki dengedir. Osmanlı bu dengeyi modern bir bölgesel kalkınma anlayışıyla kurmadı. Vergi toplama sistemi, imparatorluğun askerî ve idarî ihtiyaçlarını sürdürmek üzere tasarlanmıştı; taşranın kendi kendini geliştirmesi ise ancak bu düzenle çalışmadığı ölçüde mümkündü.

Klasik dönemde Anadolu ve Rumeli'deki vergi gelirlerinin önemli bir kısmı tımar sistemi içinde askerî hizmete tahsis ediliyordu. Bu gelirler doğrudan İstanbul'a taşınmasa bile yerel halkın refahına ayrılmış sayılmazdı. Tımarlı sipahi, kendisine bırakılan vergiler karşılığında asker besliyor, seferlere katılıyor ve düzeni koruyordu. Böylece köylünün ürettiği artı değer, yol, okul veya sağlık hizmetinden önce imparatorluğun savaş kapasitesine dönüşüyordu. Tımarın bulunduğu bölgede harcanması, onun yerel kalkınma yatırımı

olduğu anlamına gelmez; kaynak taşrada kalıyor, fakat taşranın ihtiyaçlarına göre değil, devletin askerî mantığına göre kullanılıyordu.

Merkezî hazineye giren mukataa, cizye, gümrük ve olağanüstü vergi gelirleri ise daha geniş bir dolaşıma dâhildi. Anadolu'dan alınan avâriz, nüzül, sürsat ve çeşitli tekâlîf, özellikle uzun savaş dönemlerinde halkın üzerinde ağır baskı oluşturdu. Köylü yalnız nakit ödemiyor; zahire, hayvan, araba ve taşıma hizmeti de sağlıyordu. Bu yükümlülüklerin bir kısmı Rumeli ordularının ve Avrupa cephelerinin ihtiyaçları için kullanıldığında, Anadolu'nun kaynaklarının Rumeli'deki askerî düzeni beslediği söylenebilir. Fakat aynı durum ters yönde de işliyordu: Tuna havzası, Eflak-Boğdan ve Balkan sancakları İstanbul'un iâşesine, ordunun zahiresine ve hazineye büyük katkılar sağlıyordu. Dolayısıyla "Anadolu verdi, Rumeli yalnız aldı" hükmü bütünüyle doğru değildir.

Bunun sağlıklı biçimde ölçülebilmesi için yalnız toplam vergi rakamlarına değil, nüfus başına düşen yükümlülükler, savaş dönemlerindeki ek tahsilata, bölgede bırakılan askerî harcamalara ve vakıf gelirlerinin yönüne birlikte bakmak gerekir. Aksi hâlde büyük nüfuslu bir eyaletin yüksek toplam vergisi, kişi başına aşırı yük gibi okunabilir; yahut sınırdaki kaleye yapılan harcama, doğrudan halkın refahına aktarılmış kaynak sanılabilir. Muhasebe cetveli tek başına adaleti göstermez; harcamanın amacı ve toplumsal sonucu da hesaba katılmalıdır.

Fark, kaynak çekilmesinin siyasî sonucunda belirir. Rumeli'den alınan verginin bir kısmı kalelere, garnizonlara, köprülere, menzillere ve askerî yollara geri dönüyordu; çünkü bölgenin kaybedilme ihtimali vardı. Anadolu'nun iç kesimlerinde ise aynı ölçüde sürekli bir sınır tahkimatı gerekmiyordu. Bu nedenle Anadolu'dan çekilen kaynak, çoğu zaman İstanbul'un, sarayın, ordunun veya başka cephelerin ihtiyacına yönelirken; verginin alındığı köyün sulama kanalı, yolu veya pazarı aynı önceliği taşııyordu. İhmal duygusu, yalnız verginin yüksekliğinden değil, ödemenin karşılığının görünmemesinden doğuyordu.

12

Vakıf sistemi bu tabloyu kısmen dengeliyor, kısmen de görünmez kılıyordu. Bir bölgede kurulan vakıf, dükkân, tarla ve köy gelirlerini medreseye, imarete, camiye veya köprüye bağlıyordu. Böylece bazı yerel kaynaklar yerel hizmete dönüşebiliyordu. Fakat vakfın gelir kaynağı ile hizmet verdiği yer her zaman aynı değildi. Anadolu'daki bir köyün geliri İstanbul'daki bir külliyyeye, Rumeli'deki bir çiftliğin kazancı Edirne'deki bir imarete tahsis edilebilirdi. Bu nedenle vakıf haritaları, imparatorluğun sessiz kaynak transferlerini anlamak bakımından vergi defterleri kadar önemlidir. Hayır kurumu, bazen taşradan merkeze akan değer ahlâkî ambalajı hâline gelebiliyordu.

Osmanlı iktisadî düzeninde başkentin ihtiyaçları özel bir önceliğe sahipti. İstanbul'un ekmeksiz, etsiz veya yakıtsız kalması siyasî kriz demektir. Bu yüzden belirli ürünlerin başkente sevki zorunlu tutuluyor, ihracı veya başka pazarlara satılması sınırlandırılıyordu. Üretici açısından daha yüksek fiyat sunan bir pazara ulaşmak her zaman mümkün değildi. Devlet, iâşe güvenliğini serbest kazancın önüne koyuyordu. Bu politika yalnız Anadolu'ya uygulanmadı; Balkanlar ve Karadeniz havzası da aynı sisteme bağlandı. Fakat Anadolu üreticisi açısından sonuç değişmiyordu: Toprak onun, ürün onun, fiyat üzerindeki son söz çoğu zaman merkezin idi.

Bu noktada "dâhilî sömürgeleştirme" kavramı yeniden gündeme gelir. Osmanlı Anadolu'yu hukukî olarak bir koloni saymadı; fakat bazı dönemlerde ondan sürekli asker, vergi ve iâşe çekip karşılığında sınırlı kamusal imkân bırakması, sömürgeci ilişkilere benzeyen bir merkez-çevre eşitsizliği üretti. Yine de bu kavram, Anadolu'yu tek mağdur, Rumeli'yi tek ayrıcalıklı alan gibi gösterdiğinde açıklayıcılığını kaybeder. Çünkü imparatorluğun köylüsü, ister Türk, Bulgar, Rum, Sırp, Ermeni veya Arnavut olsun, üretici olduğu ölçüde vergi makinesinin parçasıydı.

Doğru hüküm şudur: Anadolu imparatorluğa çok verdi; fakat Rumeli yalnız alan bir coğrafya değildi. Asıl ayrıcalık, etnik topluluklardan çok stratejik bölgelere tanındı. Sınır, liman, başkent ve askerî koridor yatırım

çekerken; güvenli kabul edilen kırsal alan kaynak sağlamakla görevlendirildi. Anadolu'nun temel kaybı, vergilendirilmesi değil, verdiği verginin kendi geleceğine dönüşmemesiydi.

Filozof Kirpi: "Halktan alınan vergi yola, okula ve güvenliğe dönmüyorsa, devlet ona hizmet etmiyor; yalnız ondan geçiniyordur."

9. XIX. Yüzyıl: Rumeli Demiryolları, Anadolu Hatları ve Yabancı Sermaye

XIX. yüzyılda Osmanlı'nın Anadolu ile Rumeli'ye bakışı yeni bir araç üzerinden görünür hâle geldi: demiryolu. Buharlı ulaşım, yalnız yolculuğu hızlandıran teknik bir yenilik değildi; asker sevkini, ürün dolaşımını, vergi tahsilini ve merkezî denetimi kökten değiştiren siyasî bir kudretti. Bu nedenle demiryolu haritası, imparatorluğun hangi coğrafyayı neden önemli gördüğünü gösteren büyük bir iktidar belgesidir. Fakat haritaya bakarak "Rumeli'ye devlet yatırım yaptı, Anadolu'yu bıraktı" demek yine eksik kalır. Çünkü hatların çoğu, Osmanlı hazinesinin bağımsız kalkınma programıyla değil, yabancı şirketlere verilen imtiyazlar, kilometre garantileri ve Avrupa sermayesinin çıkarlarıyla biçimlendi.

Rumeli demiryollarının temel amacı İstanbul'u Edirne, Filibe, Sofya, Selânik ve Avrupa hatlarına bağlamaktı. Bu ağ sayesinde Balkanlardaki askerî birliklere daha hızlı ulaşılacak, sınır bölgelerine zahire ve silâh taşınacak, Avrupa ticaretiyle bağlantı kurulacaktı. Osmanlı yönetiminin yeterli sermaye ve teknik personelden yoksun oluşu, projelerin yabancı şirketlere bırakılmasına yol açtı. Baron Hirsch'in imtiyazlarıyla başlayan süreç sonunda İstanbul-Viyana bağlantısı 1888'de kurulabildi. Ancak bu başarı, ağır malî yükler, şirket anlaşmazlıkları ve uzun süre taşınan borçlarla birlikte geldi; Rumeli demiryollarından kalan Osmanlı borçlarının ödenmesi 1954'e kadar sürdü.

Bu nedenle Rumeli'deki rayları doğrudan Balkan halklarına sunulmuş bir refah yatırımı saymak doğru değildir. Hatlar öncelikle askerî hareketliliği, Avrupa bağlantısını ve merkezî hâkimiyeti güçlendiriyordu. Üstelik yabancı sermaye demiryolunu yalnız Osmanlı'nın siyasî ihtiyaçlarına göre değil, Avrupa sanayi ürünlerini iç pazarlara ulaştırmak ve tarım ürünleriyle hammaddeleri limanlara taşımak için de kullanıyordu. Böylece demiryolu, bir yandan şehirleri canlandırırken diğer yandan Osmanlı ekonomisini Avrupa pazarlarının ihtiyaçlarına daha bağımlı hâle getirebiliyordu.

Anadolu da bütünüyle ray dışında bırakılmadı. İlk büyük imtiyaz 1856'da İngiliz sermayesine verilen İzmir-Aydın hattıydı. Bu güzergâh, Batı Anadolu'nun incir, üzüm, pamuk ve başka ürünlerini İzmir Limanı'na ulaştıran bir ihracat koridoru olarak gelişti. Ardından Haydarpaşa-İzmit hattı Ankara'ya uzatıldı; 1889'da Anadolu Demiryolları Şirketi kuruldu. Osmanlı hükümeti şirkete kilometre başına gelir garantisi vererek özel sermayenin riskini kamu kaynaklarıyla azaltıyordu. Daha sonra Bağdat Demiryolu projesi, Anadolu'yu Konya, Adana, Musul ve Bağdat üzerinden Basra'ya bağlama hedefiyle Alman nüfuzunun başlıca araçlarından birine dönüştü.

Demiryolu imtiyazlarının en ağır yönlerinden biri kilometre garantileriydi. Şirketin geliri belirlenen düzeye ulaşmadığında aradaki farkı devlet tamamlıyor; bu ödemeler kimi zaman hattın geçtiği vilâyetlerin aşar gelirlerine bağlanıyordu. Böylece köylünün ürününden alınan vergi, yabancı şirketin kârını güvenceye alan malî teminata dönüşebiliyordu. Demiryolu bölgeye pazar getirirken aynı anda kamu maliyesini dış sermayeye bağımlılaştırıyordu. 1881'de Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasıyla Osmanlı gelirlerinin önemli bölümü alacaklıların denetimine girmişken, büyük altyapı projeleri teknik modernleşme ile malî egemenlik kaybını yan yana taşıdı.

Anadolu hatları tarım bölgelerini pazara bağladı, bazı kasabaların büyümesini sağladı ve askerî sevki kolaylaştırdı. Fakat ortaya dengeli bir millî ulaşım ağı çıkmadı. Hatlar çoğunlukla limanlardan içerideki üretim

merkezlerine uzanan dallar biçimindeydi; birbirinden kopuk güzergâhlar, bütün Anadolu köylerini birbirine bağlamak yerine hammaddenin dış pazara ve başkente taşınmasını kolaylaştırıyordu. Bu yapı, yabancı şirketlerin kâr mantığı ile Osmanlı'nın askerî ihtiyaçlarının kesiştiği yerde şekillendi. Cumhuriyet'e devredilen demiryolu ağının büyük ölçüde yabancı şirketlerce işletilmesi ve parçalı oluşu, bu mirasın en açık sonucuydu.

Karayollarındaki durum daha zayıftı. Klasik dönemde Anadolu ve Rumeli'de Roma ve Selçuklu mirası yollar onarılmış, ihtiyaç duyulan yerlere köprüler eklenmiş; fakat bütün ülkeyi kapsayan planlı bir şebeke kurulamamıştı. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yol nizamları çıkarıldı ve vilâyetlerde yeni güzergâhlar açılmaya çalışıldı. Buna rağmen para, mühendis, araç ve sürekli bakım eksikliği yüzünden Ankara, Bitlis, Antalya ve başka vilâyetlerde projelerin önemli bölümü yavaş ilerledi. Yerel halktan alınan yol vergisi ve çalışma yükümlülüğü, modernleşmenin maliyetini yine taşranın sırtına bindirdi.

Telgraf ise raydan daha hızlı yayıldı. Kırım Savaşı sırasında kurulan İstanbul-Edirne-Şumnu hattı, haberleşmenin askerî ve idarî değerini gösterdi; ardından ağ Anadolu, Arabistan ve uzak vilâyetlere uzatıldı. Fakat telgrafın ilk amacı köylünün haberleşme ihtiyacı değil, merkezin emirlerini hızla iletme, isyanları izlemek ve taşrayı denetlemektir.

Sonuçta XIX. yüzyıl ulaştırma hamleleri, "Rumeli sevildi, Anadolu unutuldu" hükmünü doğrulamaz. Her iki coğrafyada da yatırım yapıldı; fakat yatırımlar eşit refah yaratmak için değil, askerî güvenlik, dış ticaret ve merkezî denetim için şekillendi. Rumeli Avrupa'ya açılan kapı olduğu için, Batı Anadolu limanlara ürün taşıdığı için, İç Anadolu ise askerî ve stratejik koridor oluşturduğu ölçüde ray gördü. Rayın geçtiği yer gelişti; fakat ray çoğu zaman halkın ihtiyacının değil, devletin korkusunun ve yabancı sermayenin kârının gösterdiği yönde ilerledi.

Filozof Kirpi: "Raylar medeniyet götürebilir; fakat hattın yönünü halk değil sermaye çizmişse, tren kalkınmaya değil tahliye çalışır."

14

10. Son Hüküm: Türk Düşmanlığı mı, İmparatorluk Aklı mı?

Osmanlı'nın Anadolu'ya yatırım yapmadığı, Türkleri değersiz gördüğü ve buna karşılık Rumeli'yi bilinçli biçimde geliştirdiği iddiası, bu çalışmanın sonunda ne bütünüyle doğrulanabilir ne de kolayca reddedilebilir. Çünkü mesele tek bir niyete, tek bir döneme veya tek bir etnik tavra indirgenemeyecek kadar karmaşıktır. Osmanlı Anadolu'da şehirler, külliyeler, çarşılar, yollar, köprüler ve eğitim kurumları kurmuştur. Dolayısıyla "Anadolu'ya hiçbir şey yapılmadı" hükmü tarihî bakımdan yanlıştır. Fakat bu yatırımlar, Anadolu'nun tamamını dengeli biçimde geliştiren, köylünün refahını yükselten ve bölgeler arasındaki eşitsizliği azaltan bir program oluşturmamıştır. İmar vardır; fakat kalkınma yoktur. Eser vardır; fakat eşitlik yoktur.

Rumeli'nin daha görünür biçimde geliştirilmesinin temelinde de yalnız Balkan halklarına duyulan özel bir yakınlık bulunmaz. Rumeli, fetihlerin devam ettiği, ordunun hareket ettiği, Avrupa ticaretinin geçtiği ve sınırların sürekli tehdit altında olduğu stratejik bir alandı. Edirne, Selânik, Sofya, Filibe, Üsküp ve Saraybosna gibi şehirler askerî, idarî ve ticarî düğüm noktalarıydı. Bu bölgelere yapılan yatırım, Osmanlı'nın kendi varlığını, sınırlarını ve gelir kaynaklarını koruma arzusundan doğdu. Başka bir ifadeyle Rumeli, sevildiği için değil, kaybedilmesinden korkulduğu için daha dikkatli gözetildi.

Anadolu ise imparatorluğun kurucu coğrafyası olmakla birlikte çoğu zaman güvenli bir iç havza gibi görüldü. Buradan asker, vergi, tahıl, hayvan, emek ve nüfus çekildi. Anadolu köylüsü hem savaşın maliyetini taşıdı hem başkentin iâşesini sağladı hem de Rumeli'nin iskânında insan kaynağı olarak kullanıldı. Devlet Anadolu'yu değersiz bulduğu için değil, vazgeçilmez ve sürekli kullanılabilir gördüğü için tüketti. Bu, sevgiden

daha masum bir ilişki değildir. Bir coğrafyayı "bizim" saymak, ona adaletle davranıldığı anlamına gelmez. Hatta iktidarlar çoğu zaman en fazla kendilerinin saydıkları toplumu sorgusuzca kullanır.

Bu tartışmada üç ayrı hüküm birbirine çarpar. Birincisi, Osmanlı'nın Türklerin devleti olduğu ve Anadolu'ya elinden gelen her hizmeti yaptığı yönündeki nostaljik savunmadır. İkincisi, hanedanın Türklerden nefret ettiği ve bütün kaynakları gayrimüslim Balkan halklarına aktardığı yönündeki milliyetçi karşı tezdir. Üçüncüsü ise yatırımların etnik sevgiden çok askerî, malî ve siyasî yararlılığa göre dağıtıldığını söyleyen merkez-çevre açıklamasıdır. Belgeler üçüncü yaklaşımın daha güçlü olduğunu gösterir; fakat ilk iki yaklaşımın işaret ettiği bazı gerçekleri bütünüyle ortadan kaldırmaz. İmparatorluk aklı etnik önyargılardan bağımsız değildi; etnik önyargı da tek başına bütün bütçe ve imar siyasetini açıklamıyordu.

"Osmanlı Türk düşmanıydı" tezi bazı gerçek gözlemlerden hareket eder. Saray ve bürokrasi metinlerinde Türk, Türkmen, Yörük ve köylü topluluklara yönelik küçümseyici ifadeler vardır. Göçebe topluluklar itaatsiz, kaba veya fitneye yatkın olarak damgalanmış; merkezî düzene uymayan Türkmenler iskân, sürgün ve sert denetim politikalarıyla karşılaşmıştır. Devşirme kökenli yöneticilerin yükselişi de hanedanın yerel Türk aristokrasisine bağımlı olmak istemediğini gösterir. Fakat buradan bütün Osmanlı düzeninin tek amacının Türkleri aşağılamak olduğu sonucuna varılamaz. Devletin dili Türkçeydi; Türk ve Müslüman unsurlar ilmiye, kalemiye, tımar ve taşra idaresinde yer alıyordu. Sorun Türklüğün tamamen dışlanması değil, onun saraya yararlı, itaatkâr ve terbiye edilmiş biçiminin makbul sayılmasıydı.

Bu nedenle asıl açıklayıcı kavram "Türk düşmanlığı"ndan çok imparatorluk aklıdır. İmparatorluk, insanları eşit yurttaşlar olarak değil; vergi veren reaya, savaşan asker, üretim yapan köylü, sınırı koruyan topluluk ve merkeze hizmet eden seçkinler olarak sınıflandırır. Etnik kimlik önemlidir; fakat tek ölçü değildir. Sınıf, din, mezhep, meslek, yerleşiklik, sadakat ve siyasî yararlılık çoğu zaman etnik kökenden daha belirleyici hâle gelir. Osmanlı'nın Türk köylüsüne bakışı da bu yüzden çelişkilidir: Onu devletin dayanağı sayar, fakat karar süreçlerine ortak etmez; emeğine muhtaçtır, fakat kültürünü küçümseyebilir; askerî cesaretini över, fakat yoksulluğunu kader sayar.

Burada Osmanlı nostaljisinin en büyük yanılgısı ortaya çıkar. Birkaç büyük külliye, köprüyü ve bedesteni göstererek imparatorluğun Anadolu'yu ihya ettiğini söylemek, taşın ihtişamını insanın sefaletine tercih etmektir. Öte yandan her geri kalmışlığı "Türk düşmanlığı"yla açıklamak da tarihî mekanizmaları sloganla boğmaktır. Anadolu'nun yoksulluğu; savaşların, Celâlî buhranının, ağır vergilerin, ulaşım yetersizliğinin, eşitsiz kaynak dağılımının ve merkezî önceliklerin birleşik sonucudur. Balkanların bazı şehirlerinde görülen canlılık da bütün Rumeli köylüsünün müreffeh yaşadığı anlamına gelmez. İmparatorluk, coğrafyaları milletlerine göre değil, stratejik faydalarına göre eşitsizleştirdi.

Son hüküm şudur: Osmanlı Anadolu'yu terk etmedi; fakat onu halkının geleceğini kuracak biçimde de geliştirmede. Rumeli'ye yaptığı yatırımların önemli kısmı stratejik, askerî ve siyasîydi. Türk ve Türkmen topluluklara yönelik küçümseme gerçektir; fakat bu küçümseme saf bir etnik nefret olmaktan çok saraylı, şehirli ve merkezî iktidarın köylüye, göçebeye ve denetlenemeyene duyduğu sınıfsal-siyasî kibirle iç içeydi. Anadolu'nun asıl trajedisi, Osmanlı için değersiz olması değil, yalnızca yararlı olduğu ölçüde değerli sayılmasıydı. O, imparatorluğun unutulmuş toprağı değil; sürekli kullanılan, fakat geleceği ertelenen coğrafyasıydı.

Filozof Kirpi: "İmparatorluk halkını sevmez; ona ihtiyaç duyar. İhtiyaç bittiğinde sevgi masalı da biter."